

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ І СТАЛИЙ РОЗВИТОК

Простежено еволюцію поглядів на економічне зростання і сталий розвиток. Розкрито зміст цих термінів, як його розуміли представники науки різних шкіл та напрямів. Порушено питання про необхідність формування нової соціально-економічної моделі розвитку світової цивілізації.

Проблеми економічного зростання завжди посідали одне з перших місць у науці. У працях учених минулого воно здебільшого фігурувало під назвою "багатство народів". **Меркантилісти** пов'язували довготривале зростання з нагромадженням багатства в грошовій формі. Представники **класичної політичної економії**, досліджуючи феномен збагачення націй, пов'язували його з розподілом доходу. На їхню думку, нагромадження капіталу протягом тривалого періоду зумовлює зниження норми прибутку під впливом законів спадної продуктивності і народонаселення.

Близьку до класиків позицію у цьому питанні займав **К. Маркс**, котрий твердив, що тенденція норми прибутку до зниження є основоположною в аналізі циклічного характеру зростання при капіталізмі, проте він пояснював цю тенденцію змінами в органічній будові капіталу.

Маржиналісти більше цікавилися проблемами розподілу, хоча вони не уникали й теми економічного зростання, зокрема, **А. Маршалл** досліджував його фактори.

Приблизно з 70-х років XIX ст. і до 30-х років XX ст. західні економісти переймалися переважно короткостроковим аналізом у межах **теорії загальної економічної рівноваги**. Щоправда, **Й. Шумпетер** у своїй праці "Теорія економічного розвитку" (1912 р.) намагався доповнити зазначену теорію ідеями, які відбивали динаміку суспільних процесів. За словами Й. Шумпетера, необхідно враховувати "нові комбінації", "нововведення", "новаторство", які розхитують рівновагу ринкової системи. Новаторську функцію несуть особи, яких він назвав підприємцями. Назва ця поповнила фонд термінологічної лексики, і нею ось уже близько 100 років користується весь світ.

Окремі проблеми економічного зростання вряди-годи потрапляли в поле зору також інших економістів, але загальний інтерес до нього посилювався з появою теорії **Дж. М. Кейнса**, котрий, зокрема, прагнув знайти способи до того, щоб уникнути "блокування зростання" і виявити фактори, що визначають рівень національного доходу. Під впливом ідей Кейнса дослідники звертаються до динаміки національного доходу та його складових. Виходять друком ряд праць, автори яких (шведські економісти **Е. Лундберг**, **Е. Ліндаль** та ін.) пропонують ті чи інші методи аналізу, класифікують фактори зростання тощо.

Фундатором теорії економічного зростання вважається англієць **Р. Харрод**¹. У своїх працях "Нарис теорії економічної динаміки" (1939 р.) і "До динамічної економічної науки" (1948 р.) він розробив власну модель економічного зростання, простеживши зв'язки між заощадженнями та інвестиціями. Спираючися фактично на теорію Кейнса, він пристосував її до тривалішої перспективи. Сконцентрувавши увагу на з'ясуванні умов рівноваги заощаджень та інвестицій, Харрод визначив основи постійного її збереження. На думку вченого, стабільний темп зростання забезпечується повним використанням факторів виробництва. Відповідно, ним виділено кілька різновидів темпів зростання – фактичний, гарантований і природний. Гарантований темп означає рівномірне зростання виробництва і повне завантаження виробничих потужностей. Природним темпом називається такий, що забезпечує повне використання робочої сили. Ці три різновиди темпів пов'язуються з проблемами, по-перше, економічної кон'юнктури, по-друге, перспективного збалансованого зростання економіки. Гарантований і природний темпи можуть збігатися з фактичним лише випадково, спорадично². Отже, рівновага систематично порушується, що породжує кризи, безробіття, інфляцію тощо. Розвинута ринкова економіка, вважає Р. Харрод, не може автоматично подолати незбалансованість і досягти сталої рівноваги. Тому він виступає прихильником часткового державного втручання, яке має сприяти пом'якшенню економічних коливань, тобто відігравати компенсаторну роль і, головне, бути своєчасним. З допомогою ряду рівнянь Харрод розкриває критерії стабільності збалансованого економічного зростання і подає кілька варіантів фундаментальної моделі останнього. Фахівці, проте, оцінюють теоретичні викладки Р. Харрода як занадто формалізовані. Так, **М. Блауг**, порівнюючи його математичний апарат з Марксовим, пише, що рівняння Харрода ще більш обмежене і ще менш змістовне, ніж рівняння Маркса³. Аналогічний висновок щодо доцільності і необхідності постійного темпу економічного зростання як вирішальної умови динамічної рівноваги зробив професор Массачусетського університету (США) **Євсій Домар**. Оскільки обидва варіанти взаємно доповнюються, в економічній літературі прийнято визначати здобуток обох учених як модель Харрода – Домара.

Подібність моделей щодо постановки і вирішення багатьох питань зростання з формально-математичної точки зору не означає їхньої тотожності. Вони різняться як деякими вихідними позиціями, так і побудовою. Головною умовою рівноваги у Харрода є рівність заощаджень і інвестицій, а у Домара – рівність грошового доходу (сукупного попиту) і виробничих потужностей (сукупної пропозиції). Модель Домара передбачає повну зайнятість, у Харрода – це умова природного темпу. Модель Харрода – Домара спрощена, бо враховує лише один фактор зростання, а саме інвестиції, і спирається вона на прийняття багатьох припущень. Тому самі автори вважали її не більш як інструментом теоретичного аналізу.

¹ Насправді автором першої у світі моделі економічного зростання був російський економіст **Г. Фельдман** (1884–1958). Розроблена ним (при перегляді плану ГОЕЛРО, 1928 р.) модель зростання не була сприйнята в країні. Його ім'я стало всевітньовідомим у 1957 р. після виходу у світ книги американського вченого **Є. Домара** "Нариси теорії економічного зростання", в якій сказано, що модель Г. Фельдмана на цілі десятиріччя випередила односекторні моделі, запропоновані самим Домаром. Див.: *Погребинская В. А. Г. А. Фельдман – автор первой в мире модели экономического роста. (К 115-летию со дня рождения). Сер.: Из истории экономической мысли и народного хозяйства России. Вып. 3. М. – Волгоград, 2002, с. 217.*

² Див.: *Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики. М., 1959, с. 126.*

³ Див.: *Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М., "Дело ЛГД", 1994, с. 233.*

У середині 50-х років XX ст. з критикою кейнсіанських уявлень про механізм економічного зростання виступили представники **неокласичного напрямку**. (Полеміка тривала до середини 70-х років, і це 20-ліття вважають другим етапом у розробці теоретичних тлумачень макроекономічних процесів). Сплеск інтересу до здобутків науки в даному плані з боку політичних діячів цілком пояснений. На думку професора Пенсильванського університету **Карла Шелла**, тут діяли дві причини: по-перше, загальний стан "холодної" війни та усвідомлення ролі економічного змагання між СРСР і США, по-друге, повсюдно зросла увага до менш розвинутих в економічному відношенні країн ⁴.

Такої думки дотримувався і славнозвісний дослідник **П. Самуельсон**: "...Увага, яка приділялася розвитку бідних районів, і виклик, кинутий радянськими темпами зростання, породили велику занепокоєність стосовно питання, чи задовільні наші темпи зростання" ⁵. Аналогічні трактування знаходимо і в інших працях. Так, за словами Є. Домара, з одного боку, настала запізнена стурбованість через те, що повна зайнятість у західній системі неможлива без зростання, а з іншого — масштабне світове протистояння робить його умовою самого існування системи ⁶.

Дослідження проблеми зумовило необхідність у чіткому окресленні змісту вживаних термінів. У трактуванні їхнього сенсу не було однотайності. Поступово викристалізувалася думка, що слід розрізняти зростання кількісне і якісне, і це асоціювалося, відповідно, з поняттями "зростання" і "розвиток": "Треба постійно пам'ятати, — писав **А. Пезенті**, — що розвиток не є рівносильним кількісному зростанню, він включає в себе і якісні зміни, які зачіпають зв'язки між різними явищами" ⁷.

До 70-х років радянські науковці фактично не займалися зазначеними проблемами. Теорія економічного зростання подавалася як буржуазна, не відповідна єдино істинному марксистському вченню про відтворення. Поняттями "економічне зростання" і "економічний розвиток" послуговувалися як синонімами ⁸.

У зарубіжній літературі простежуються кілька підходів до сенсу поняття "економічне зростання". Найчастіше його розуміють як кількісне збільшення показників. Зокрема, використовується такий показник, як темп приросту ВВП (ВНД, НД) за певний проміжок часу або на душу населення. Так, **К. Макконнелл** і **С. Брю** визначають економічне зростання як "збільшення або реального обсягу продукції (ВНП), або реального обсягу продукції на душу населення" ⁹. Щодо необхідності враховувати не тільки кількісні, але також і якісні показники, то її засвідчує таке висловлювання: "Кращим мірилом економічного зростання є реальний валовий національний продукт, доповнений даними про дозвілля, чисельність і склад населення, якість продукції і неекономічні фактори" ¹⁰. У цьому ж контексті звучить твердження британського економіста **Дж. Харвея**: "Під терміном "зрос-

⁴ Див.: Шелл К. Неоклассические модели роста. Современная экономическая мысль. М., "Прогресс", 1981, с. 503.

⁵ Див.: Самуэльсон П. Экономика. М., "Прогресс", 1964, с. 780.

⁶ Домар Е. V. Essays in the Theory of Economic Growth. N.Y., 1957, p. 18.

⁷ Див.: Пезенті А. Очерки политический экономии капитализма. В 2 т. Т. I. М., "Прогресс", 1976, с. 387.

⁸ Див.: Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. (Под ред. А. Н. Румянцева). В 4 т. Т. 4. М., 1980, с. 537.

⁹ Див.: Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономика. Т. 2. М., "Республика", 1992, с. 400.

¹⁰ Див.: Самуэльсон П. Знач. праця, с. 792.

тання” звичайно розуміють не просто збільшення обсягу продукції, що випускається в цілому в країні, а зміну рівня добробуту її мешканців”¹¹. Відомий американський учений **С. Кузнець**, удостоєний Нобелівської премії за дослідження в царині проблем економічного зростання (1971 р.), пропонує розглядати це поняття як “постійне збільшення виробництва благ, призначених для задоволення людських потреб”¹².

У літературі зустрічаються також інші визначення розглянутих понять. Присутність у науковому вжитку такої великої кількості трактувань **Б. Селігмен** пояснює тим, що “... економічне зростання становить надзвичайно складне явище. Задовільна теорія економічного зростання має брати до уваги природні ресурси, політичні інститути, законодавство, а також безліч психологічних і соціальних факторів. Розробка всеохоплюючої теорії видається майже нездійсненним завданням”¹³. Саме тому, на думку Б. Селігмена, вчені виділяли для дослідження окремі фактори, які вважали найважливішими.

Усебічний розгляд проблеми подає відомий український економіст **А. Філіпенко**. Він, зокрема, розрізняє розвиток, економічний розвиток і зростання: “У загальноживаному значенні *розвиток* – це процес удосконалення тих або інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складників суспільства або соціально-економічних і матеріальних систем у цілому, перехід до принципово нових якісних характеристик”¹⁴. Отже, йдеться про багатовимірний процес модернізації соціально-економічної системи. І далі “... *Економічний розвиток* – це якісні зміни в господарській системі суспільства, що забезпечують кількісне нарощування його ресурсного потенціалу та якісне вдосконалення базових елементів формоутворюючих структур”¹⁵, а економічне *зростання* є простим збільшенням реального ВВП країни, “органічним складником економічного розвитку”¹⁶.

Проте в науковій літературі розмежування понять “розвиток” і “економічний розвиток” відсутнє. Чітке й логічне визначення відповідних категорій, безумовно, сприятиме кращому розумінню і спрямуванню наукового аналізу в потрібне русло.

Виходячи з традиційних теоретичних засад економісти розробляють різні моделі економічного зростання. Якщо в **неокейнсіанській теорії** провідним параметром потенційно можливого темпу зростання вважалася норма нагромадження і передбачалася необхідність державного регулювання, то **неокласики** спираються на принципово інші положення: первинними макроекономічними факторами зростання у них виступають основний капітал і робоча сила, які можуть безперешкодно сполучатися в різних пропорціях; враховуються і науково-технічний прогрес, і виробнича функція, яка є формалізованим вираженням співвідношення факторів виробництва та їхніх граничних продуктів. Виробнича функція як математична форма в неокласичній теорії зростання відіграла значно більшу роль, ніж співвідношення “витрати – випуск”. Передбачалося, що воно

¹¹ Харвей Дж. Современная экономическая теория. М., 2003, с. 537.

¹² Цит. за виданням: Критика буржуазных и реформистских экономических теорий. М., “Высшая школа”, 1969, с. 210.

¹³ Див.: Селігмен Б. Основные течения современной экономической мысли. М., 1968, с. 510.

¹⁴ Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку. Історія і сучасність. К., “Знання”, 2007, с. 80.

¹⁵ Там же, с. 83.

¹⁶ Там же, с. 93.

відбиває стан економічної рівноваги. Малися на увазі не лише технологічні зв'язки, а й соціально-економічні відносини розподілу за умов повного завантаження виробничих потужностей і повної зайнятості. Динамічна рівновага підтримується автоматично внутрішніми силами економіки на фоні вільної конкуренції і вільного ціноутворення, що забезпечує оплату виробничих факторів відповідно до їхніх граничних продуктів.

Вихід у світ статті американського економіста **Р. Солоу** "Внесок у теорію економічного зростання" (1956 р.) став, за словами К. Шелла, "точкою відліку для періоду поглибленої розробки теорії, яку згодом охрестили неокласичною теорією економічного зростання"¹⁷. Р. Солоу модифікував виробничу функцію Коба – Дугласа, впровадив в аналіз категорію науково-технічного прогресу, дослідив межі економічного поступу з позиції вичерпності ресурсів, запропонував методику розрахунків, пов'язаних з матеріалізацією технічних ідей, тощо¹⁸. За теоретичну розробку проблеми економічного зростання Р. Солоу було присуджено Нобелівську премію (1987 р.).

У подальшому неокласична теорія збагатилася деякими доповненнями. В аналіз було введено грошовий фактор, за допомогою якого пояснювались економічні коливання, а також типи технічного прогресу і розподіл. Неокласичні моделі доводили можливість стабільного економічного зростання, спростовуючи песимістичну оцінку перспектив, зроблену Р. Харродом.

Проте, як наголошує **Клаус Мюллер**, "неокласична теорія зростання жодною мірою не замінила і не відтіснила кейнсіанський напрям. Вирішальну роль у зв'язку з цим відіграла та обставина, що неоекінсіанці здійснили спробу усунути із своєї теорії ідею несталості економічного зростання, причому зробили це на іншій основі, ніж неокласики"¹⁹.

Альтернативою неокласичній теорії зростання стала **посткейнсіанська теорія економічного зростання і розвитку**. Її основи заклали у своїх працях **Дж. Робінсон**, **Н. Калдор**, **П. Сраффа**, а згодом багато які положення були розвинуті **Л. Пазінетті** та **Дж. Крігелем**. Посткейнсіанці виступили з критикою неокласичної теорії капіталу і виробничої функції, а також теорії розподілу суспільного продукту, що ґрунтувалися на концепції граничної продуктивності факторів виробництва.

Представники Кембриджської школи заперечували можливість вимірювання капіталу й праці в однорідних величинах. Якщо, заявляли вони, кількість праці можна виміряти хоч якось у технічних одиницях, то щодо фактора "капітал" без урахування категорій розподілу це неможливо. Тим самим втрачає сенс і виробнича функція, яка репрезентує однозначний зв'язок між факторами виробництва і готовим продуктом.

Розкривши суперечності неокласичної теорії, посткейнсіанці запропонували власну концепцію економічного зростання і розподілу, яка спиралася на такі принципи: а) темпи зростання залежать від розподілу національного доходу (його величина детермінується заощадженнями, схильність до яких вища у осіб, що одержують прибуток, ніж у осіб, що одержують заробітну плату); б) сам розподіл доходу залежить від темпу нагромадження, який визначає норму прибутку, а отже, частку прибутку в доході. Частка заробітної плати є залишкова величина. Пред-

¹⁷ Див.: Шелл К. Знач. праця, с. 504.

¹⁸ Див.: Солоу Р. М. Теория роста. Сер.: Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Пер. с англ. Т. 1. СПб., 2002, с. 503–504 та ін.

¹⁹ Див.: Мюллер К. Неокейнсианство. М., "Прогресс", 1977, с. 149.

ставники посткейнсіанства включили до своїх моделей не лише розподіл національного доходу, а й недосконалу конкуренцію, технічні умови, інфляцію, інституційні фактори, розподіл продукту на споживчі і виробничі блага та ін.

Вагомий внесок у становлення посткейнсіанської теорії економічного зростання зробили Джоан Робінсон і Ніколас Калдор, чії ідеї щодо різних аспектів проблеми нагромадження формувалися у ході тривалих активних дискусій²⁰. Розбіжності в їхньому розумінні тих чи інших сторін економічного життя стосувалися використання трудових ресурсів, перерозподілу національного доходу, динаміки цін і заробітної плати та ін. Джоан Робінсон більше аналізувала ситуацію у межах неповної зайнятості трудових ресурсів, Н. Калдор фіксував свою увагу на повній зайнятості. Підвищення темпів зростання в довготривалій перспективі він пов'язував з перерозподілом національного доходу на користь підприємців, вважаючи прибуток основою інвестування, тож і економічного зростання. Дж. Робінсон пов'язує розподіл національного доходу із соціально-економічними факторами. Обстоюючи справедливіший розподіл доходу і підвищення заробітної плати відповідно до зростання продуктивності праці, вона разом з тим підкреслює, що це підвищення в обставинах конкуренції викликає піднесення продуктивності, тобто заробітна плата – один з факторів зростання, стимул технічного прогресу й умова реалізації продукції. Саме тому, підкреслює Робінсон, межа зростання, з точки зору довготривалого часу, встановлюється не технічними причинами, а тим застоєм, який розвивається внаслідок згасання конкуренції і відсутності зростання заробітної плати²¹. Дж. Робінсон вважає, що цю тенденцію можна подолати: головна перешкода стагнації, за її словами, виникає завдяки боротьбі профспілок, спрямованій на підвищення грошової винагороди за працю²².

Певний інтерес становлять дослідження питань економічної динаміки і макроекономіки, здійснені японськими вченими. Однією з перших серед повоєнних публікацій була праця професора **Ю. Ямади** "Оціночні дані національного доходу" (1951 р.), в якій ідеться, зокрема, про темпи розвитку виробництва Японії²³. Теорії зростання в японській політекономії розроблялися і за неокейнсіанським, і за неокласичним напрямом, але в суто національному вигляді. У формуванні першого напрямку важлива роль належить професорові **О. Сімомурі**. Його погляди сформувалися під впливом представників неокейнсіанства (зокрема, Харрода і Домара), але, будучи прихильником державного регулювання економіки, він не сприйняв тезу про рівновагу заощаджень та інвестицій. На його думку, існує якраз постійна нерівновага, бо темпи збільшення других випереджають темпи збільшення перших, і це характерна риса саме економіки, що стрімко розвивається²⁴. Основні постулати кейнсіанства О. Сімомура втілює у політику "пріоритетного" економічного зростання, тобто без урахування соціальних потреб.

Ті з японських учених, котрі обрали за орієнтир неокласичний напрям, аналізують економічне зростання з допомогою двосекторних моделей нагромадження капіталу. Так, **Х. Удзава** виділяє два сектори економіки – виробництво капітальних і споживчих товарів, відповідно, і два виробничих фактори – капітал і працю. В його моделі фактори повністю взаємозамінні. Весь дохід інвестується, а

²⁰ Robinson J. The Accumulation of Capital. London, 1959, p. VI.

²¹ Там же, р. 100.

²² Там же, р. 94.

²³ Див.: Пигулевская Е. А. Теория экономического роста в буржуазной политэкономии Японии. М., "Наука", 1976, с. 27.

²⁴ Там же, с. 55.

заробітна плата використовується на споживання. Особливістю моделі є те, що в ній передбачено вищу капіталоозброєність сектору споживчих товарів як фундамент стабільності.

З плином часу теорії економічного зростання включають в аналіз ускладнені моделі, нові фактори, внутрішні та зовнішні впливи. Посилилася увага до соціально-економічних інститутів у цьому контексті. Важливим кроком стало залучення до наукового розгляду системних джерел економічного зростання²⁵. У цій роботі беруть участь багато вчених. Керуючися різними методологічними принципами, вони обстоюють власне розуміння реальних процесів, бо за всіма теоретичними побудовами стоїть формування конкретної економічної політики.

Майже одночасно з теоріями економічного зростання з'явилися праці, автори яких висловлювали сумніви в необхідності його високих темпів, та й самого процесу взагалі. Автори публікацій, де розглядалися проблеми "порівняльної економіки", не бачили сенсу в цьому явищі на фоні змагання двох систем, без урахування соціальних питань. Так, **Дж. Шлезінгер** ("Політична економія національної безпеки", 1960 р.) і **Н. Спалбер** ("Радянська економіка. Структура. Принципи. Проблеми", 1962 р.) наголошують на недоречності прискорених темпів економічного зростання в ситуації недостатнього попиту. **Дж. Гелбрейт** в праці "Суспільство достатку" (1958 р.) доводив, що досягнутий рівень виробництва у США вже задовольняє потреби людей, тому масштабні економічні перетворення непотрібні. Погодившись з ним у цьому, **Р. Тіболд** порушує питання про "перерозподіл доходів на користь бідних членів суспільства"²⁶. Він розробляє широкі плани "економічної безпеки", втілення яких у життя з допомогою держави в умовах кібернетизації суспільства забезпечить новий соціально-економічний порядок.

Таким чином, орієнтація на необмежене прискорення темпів зростання увійшла в суперечність з реаліями, які характеризувалися ускладненням економічної ситуації, вичерпністю сировинних ресурсів Землі, погіршенням багатьох факторів якості життя. Питання про розумні межі виробництва і споживання матеріальних благ загострилося.

Фактично першими серйозну занепокоєність щодо цього висловили представники Римського клубу. У своїй доповіді "Межі зростання", в основу якої лягли широкі, добре опрацьовані матеріали, американські дослідники **Д. Медоуз** і **Дж. Форестер** звернулися до суспільства із закликом звести матеріальне виробництво і споживання до рівня простого відтворення. Їхні висновки, досить-таки песимістичні, дістали в літературі назву "**концепції нульового зростання**". Доповідь викликала жваві дискусії, учасники яких критикували позицію авторів, вважаючи її упередженою і такою, що ігнорує організаційні, соціально-економічні, політичні аспекти. У наступних доповідях на базі аналізу існуючого становища висловлювалися рекомендації щодо подолання можливих негараздів у майбутньому. Попри певну уразливість для критики, доповідь Медоуза і Форестера дала поштовх до створення альтернативних сценаріїв і методики аналізу розгортання процесів, тобто прогнозування розвитку різних країн і регіонів світу.

Категорія економічного розвитку, як і економічного зростання, не здобула єдиного загальноприйнятого визначення у фаховій літературі. Запропоновані формулювання економічного розвитку найчастіше пов'язували його з економіч-

²⁵ Див.: Евстигнеева Л. П., Евстигнеев Р. Н. Экономический рост: либеральная альтернатива. М., "Наука", 2005, 519 с.

²⁶ Theobald R. Free Men and Free Markets... N. Y., 1963, p. 112.

ним зростанням, розвиток розглядався як наслідок зростання. Нерідко обидва поняття вживалися як тотожні²⁷. Більшість сучасних економістів вважають економічний розвиток таким процесом, що супроводжується якісними змінами всієї системи. Приміром, російський учений **Р. Нуреев** характеризує його як “багатовимірний процес, що включає глибокі зміни в технічній, економічній, соціальній і політичній сферах”²⁸.

Не можна не згадати про те, що свого часу радянські дослідники, розглядаючи проблеми зростання і розвитку, наголошували на відсутності однозначного їх розуміння в зарубіжній літературі і пропонували свої трактування. Наприклад, відомий радянський економіст **І. Блюмін** праці з проблем “економічної динаміки” поділяв на дві групи: до першої належали ті, де аналізувалося саме економічне зростання (зокрема, це публікації Р. Харрода). “Друга група, – пише він, – охоплює праці переважно соціологічного характеру, в яких розглядається питання про фактори, що впливають на економічний розвиток суспільства. Як ілюстрацію такого роду праць можна назвати книгу В. Ростоу “Процес економічного зростання”. До цієї групи можна віднести і новітні технократичні теорії, що виводять на перший план роль технічного прогресу в економічному розвитку”²⁹. Отже, у І. Блюміна фактично йдеться про інституціональний напрям і, відповідно, концепції футурології.

Радянський економіст **Л. Альтер** у своєму дослідженні політичної економії США розглядає **інституціональну теорію зростання** і аналізує один з її варіантів – **теорію розвитку**, запропоновану **В. Ростоу**. Цю теорію Альтер характеризує такими словами: “... типова ідеалістична концепція економічного розвитку, яка, по суті, продовжує традиції історичної школи з її визнанням вирішальної ролі позаекономічних факторів і розвиває основні положення американського інституціоналізму з його зведенням рушійних сил економічного розвитку до “соціальної психології”³⁰.

²⁷ Див.: Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. В 4 т. М., “Советская энциклопедия”. Т. 4, 1980, с. 537; Самуэльсон П. Знач. праця, с. 764–778.

²⁸ Див.: Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики. М., “ИНФРА-М”, 2001, с. 3.

²⁹ Блюмин И. Г. Критика буржуазной политической экономии. Т. III. М., Изд-во АН СССР, 1962, с. 307.

³⁰ Альтер Л. Б. Буржуазная политическая экономия США. М., 1961, с. 752.

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ І СТАЛІЙ РОЗВИТОК

У 50–70-х роках ХХ ст. з'являється цілий ряд праць, автори яких з різних методологічних позицій намагаються здійснити періодизацію суспільного розвитку. Одним з найпопулярніших представників **технократичного напрямку** був **В. Ростоу**, який у книзі "Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест" (1960 р.) виклав власну концепцію суспільного розвитку, альтернативну марксистській формаційній теорії.

Згідно з цією концепцією, людство у своїй історії проходить п'ять стадій: традиційне суспільство; перехідне, в якому закладається фундамент перетворень; таке, що переживає процес зрушення; наближене до зрілості; нарешті, суспільство, що досягло високого рівня народного споживання³¹.

У праці "Політика і стадії зростання" (1971 р.) В. Ростоу додав ще одну, шосту, стадію – "поза споживанням", для якої характерне переважання сімейних та інтелектуальних цінностей над споживанням. В основу періодизації покладено техніко-економічні показники. Згодом у працях інституціоналістів фактори розвитку змінюються, їхня кількість збільшується, самостійною рушійною силою виступають наука і техніка.

Саме науку і техніку ставить у центр аналізу відомий американський економіст **Дж. Гелбрейт**, вважаючи, що вони визначають усі особливості індустріальної системи як складової "**нового індустріального суспільства**"³². Йдеться про панування корпорацій у вирішальних сферах економіки; великі капіталовкладення; ускладнення умов і збільшення витрат часу на виконання завдань, що постають перед виробництвом у зв'язку з посиленням ролі наукових досліджень та необхідності лабораторних випробувань; підвищення вимог до кваліфікації робітників і керуючих корпораціями; потребу в плануванні з метою ліквідації ризику для великих корпорацій. Планування, яке теж породжується розвитком науки і техніки, Гелбрейт називає важливою рисою нової індустріальної системи.

Своєрідною проекцією останньої є концепція **постіндустріального суспільства**, розроблена професором соціології Гарвардського університету **Д. Беллом**. Він здійснив спробу дати, з одного боку, соціальний прогноз життя суспільства, а з іншого – утвердити новий концептуальний підхід, який би заперечував моністичну теорію К. Маркса, побудовану навколо осі відносин власності. Д. Белл обирає такою віссю виробництво і типи використовуваних знань. Головна ознака постіндустріального суспільства, за Беллом, – панування науки, наукових знань. Основними елементами цієї структури стануть університети, наукові інститути, науково-дослідні організації. Крім того, на думку Д. Белла, перехід від індустрі-

³¹ R o s t o w W. W. The Stages of Economics Growth. A Non-Communist Manifesto. Cambridge, 1960, p. 4.

³² Див.: Г е л б р е й т Дж. Новое индустриальное общество. М., 1969, с. 45.

ального до постіндустріального суспільства зумовлюється вже не стільки матеріальними факторами, скільки соціальними інститутами.

Ще в 1968 р. **Г. Кан**, колишній директор Гудзонівського інституту, спільно з **А. Вінером** опублікував працю "Рік 2000", в якій виділено п'ять стадій суспільного розвитку, а провідним його критерієм узято рівень доходів на душу населення. Крім зростання доходу в економіці суспільства майбутнього переважатимуть соціальні мотиви виробництва. До **концепції "постцивілізації"** Г. Кана близька **концепція "технотронної ери"** **З. Бжезінського**, відомого політолога, професора Колумбійського університету. Як визначальні риси "технотронного" суспільства він називає переважання сфери послуг, розвиток індивідуальних здібностей людини, доступність освіти, заміну мотиву нагромадження особистого багатства моральним імперативом використання науки в інтересах людини, деперсоналізацію економічної влади.

Одним з найяскравіших представників футурології вважають американського соціолога **Е. Тоффлера**. Домінантними категоріями в конструюванні схеми розвитку людства у нього є техніка і технологія. Цю схему, представлену послідовним чергуванням **"хвиль перемін"**, викладено в праці "Третя хвиля" (1980 г.). Перша хвиля – аграрна цивілізація. Промислова революція породила Другу хвилю – індустріальну цивілізацію. Початок 60-х років позначений наближенням Третньої хвилі – хвилі комп'ютерів, комунікацій та утвердження суперіндустріалізму. У цивілізації Третньої хвилі суттєво зміниться життя людей, стануться різкі зміни в сімейних і міжнародних відносинах, поліпшиться система освіти й виховання, посиляться роль моральних цінностей. Такі самі ідеї розвиває Тоффлер і в книзі "Передбачення і передумови" (1983 р.), де особливу увагу приділено формуванню різних структур "інформаційного суспільства". У праці "Зрушення влади. Знання, багатство і насильство на порозі XXI ст." (1990 р.) Тоффлер пов'язує майбутнє з побудовою цілісної гуманної цивілізації, перехід до якої станеться через "революцію влади", а основним фактором цієї революції є знання.

У рамках постіндустріальних теорій формується думка про появу нової цивілізації, що спирається на інформаційну технологію. Основи такого підходу сформувалися, як уже зазначено, в працях З. Бжезінського, Д. Белла, Е. Тоффлера, котрі наголошували на зростаючій ролі фундаментальних теоретичних знань і системи комунікацій.

Термін "інформаційне суспільство" на початку 60-х років впровадили в науковий обіг незалежно один від одного американський економіст **Ф. Махлуп** та японський **Т. Умеса**. У 70–80-х роках відповідні системи поглядів активно розробляються багатьма дослідниками, зокрема, великий інтерес до них виявили японські вчені. Теоретичні засади **концепції інформаційного суспільства** формують у своїх працях американець **М. Порат**, японець **Й. Масуда**, англієць **Т. Стоуньєр** та ін. Основним ресурсом цього суспільства є інформація і знання; їх продукування визнане пріоритетним порівняно з продукуванням матеріальних благ, а споживання не загрожує вичерпністю, як це характерно для виробничого ресурсу. "Інформаційна революція", заявляють її прихильники, змінює всі суспільні структури й організацію виробництва, забезпечує гарантовану достатність предметів споживання, "демасифікацію" освіти й системи виховання, стимулює "новий ренесанс" науки, культури, мистецтва. Широке застосування інформаційної техніки і технології, телекомп'ютерів і засобів масових комунікацій має забезпечити бажані соціальні перетворення, встановлення "повної демократії".

На засадах сучасної наукової парадигми аналізують історичний процес і, відповідно, прогнозують майбутнє представники **нової інституціональної економічної теорії** – американські вчені **Дуглас Норт** і **Роберт Фогель**. Вони тривалий час працювали в царині економічної історії, застосовуючи оригінальні методи аналізу, зокрема статистичні, і крім того, здобутки економічної теорії. Ідеться про виникнення цілого наукового напрямку – **нової економічної історії**, який учені запропонували назвати “кліометрикою”. У 1993 р. обом дослідникам за створення нового напрямку в царині історії економіки (використання економічної статистики в науковому аналізі) було присуджено Нобелівську премію. Цей напрям передбачає виявлення загальних закономірностей розвитку суспільства на основі аналізу інституціональної динаміки, що ґрунтується на поняттях прав власності, трансакційних витрат, контрактних відносин і групових інтересів. Інститути виступають фундаментальними факторами функціонування економічних систем. Аналізуючи теоретичний здобуток Д. Норта, відома російська дослідниця історії економічної думки **Г. Сорвіна** писала, що в його працях особливий інтерес становлять новий погляд на інституціональну структуру економіки і суспільства в цілому; своєрідна інтерпретація прийнятого в інституціоналістів терміна “інститут”; підхід до аналізу еволюції інституціональної структури; визначення “траєкторії” минулого економічного розвитку країни й апроксимація її на процеси, що відбуваються в даний час, і навіть – майбутні ³³.

Отже, йдеться перш за все про новий підхід до аналізу історичного процесу, про дослідження його з позицій еволюції інституціональної структури суспільства, з відповідним розумінням сучасного і передбаченням перспектив. Такий підхід забезпечив можливість зіставлення інституціональних структур (тож і моделей) різних економічних систем, розуміння “провалів” і “піднесень” тієї чи іншої системи.

Нова теорія формувалася шляхом синтезу неокласичної мікроекономіки й інституціоналізму. Д. Норт наголошує на великих труднощах такого синтезу і водночас – на його перспективності. “Сила мікроекономічної теорії, – пише вчений, – у тому, що вона виходить із засновків про індивідуальну людську поведінку... Інститути створюються людьми. Люди розвивають і змінюють інститути; тому наша теорія має починатися з індивіда. Водночас обмеження, які накладаються інститутами на людський вибір, справляють вплив на самого індивіда. Поєднання індивідуального вибору з обмеженнями, які накладаються інститутами на весь перелік виборів, є важливим кроком у бік інтегрального соціального аналізу” ³⁴. Надаючи вирішального значення в історичному розвитку інститутам, Д. Норт піддає їх усебічному аналізу, використовуючи при цьому трансакційний підхід. У результаті панорама історико-економічного розвитку і передбачення майбутнього постають у новому ракурсі.

Проблема суспільного розвитку, і зокрема проблема майбутнього, – складна і багатогранна. Крім теорій, що виникають у рамках так званих ортодоксальних напрямів, з’явилися альтернативні теорії, в яких наголос дедалі більше переноситься з відносин між людьми і багатством на відносини між людьми у найширшому розумінні. Це концепції “якості життя”, “етики розвитку”, “екорозвитку”, “соціального розвитку”. Вони включають не лише економічні, а й соціальні, політичні, психологічні та інші аспекти.

³³ Див.: Сорвіна Г. Н. Экономическая мысль XX столетия: страницы истории. М., РОССПЭМ, 2000, с. 216–217.

³⁴ Див.: Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Пер. с англ. М., 1997, с. 20.

Який же висновок можна зробити з аналізу названих моделей?

Майбутнє суспільство в характеристиці футурологів має "мозаїчний" характер. Фактично йдеться про створення в уяві футурологів окремих картин майбутнього, про своєрідне "винайдення майбутнього". Як писав англійський фізик, лауреат Нобелівської премії **Д. Габор**, майбутнє не можна передбачити, але його можна винайти ³⁵.

Скептично ставиться до передбачення майбутнього і відомий філософ **К. Поппер**. На його думку, "усяке наукове визначення майбутнього – лише жалюгідні пророчтва, позбавлені реальних підстав" ³⁶.

Проте обійтися без наукового передбачення неможливо. Глибокого теоретичного обґрунтування потребує і питання взаємозв'язку, взаємозумовленості економічного зростання і суспільно-економічного розвитку. Дослідники цього питання визначають соціально-економічний розвиток як мету, а ефективне економічне зростання – як засіб її досягнення ³⁷.

Економічне зростання, що супроводжується виснаженням природних ресурсів, забрудненням довкілля, погіршенням складових якості життя загострює проблему збереження цивілізації, виживання людства. Ця проблема ускладнилася настільки, що змусила світове співтовариство звернутися до її вирішення. Уже в 70-х роках вона стала предметом обговорення на міжнародних форумах. Маємо на увазі, зокрема, Декларацію, прийняту на першій конференції ООН з довкілля (Стокгольм, 1972 р.), вже згадану доповідь Римському клубу "Межі зростання" (1972 р.), доповідь Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів "Всесвітня стратегія охорони природи" (1980 р.) та ін.

З ініціативи Генерального секретаря ООН у грудні 1983 р. було створено Міжнародну комісію з довкілля та розвитку на чолі з прем'єр-міністром Норвегії **Гро Харлем Брундтланд**. Доповідь комісії "Наше спільне майбутнє" була представлена на 42-гу сесію ООН (1987 р.). Комісія зробила ряд висновків, важливих для подальшого розвитку й існування людства. Перш за все в доповіді було проголошене поняття "**сталий розвиток**". Його визначено як такий, що задовольняє потреби сучасного покоління і не ставить під загрозу можливість для майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. У доповіді наголошувалося на виникненні загрози існуванню цивілізації і життю на планеті. Такий стан зумовлений високими темпами економічного зростання і, відповідно, споживання. Процеси економічного зростання не узгоджені з можливостями природного середовища, руйнують його, призводять до екологічної деградації. Попередні підходи до вирішення проблеми виявилися неефективними. Потрібен новий підхід, який би забезпечив розвиток в умовах гармонії людини і довкілля.

У 1992 р. в Ріо-де-Жанейро відбулася конференція ООН з проблеми довкілля та розвитку, яка ухвалила багато важливих документів, і серед них – "Порядок денний на XXI століття". Було проголошено нову концепцію розвитку, що передбачає врахування економічних, екологічних та соціальних проблем людства, тобто концепцію сталого розвитку. Термін "сталий розвиток", який є офіційним українським перекладом англомовного словосполучення "Sustainable development", включає у свій зміст такі семантичні відтінки, як "життєздатний", "усебічно зба-

³⁵ G a b o r D. *Inventing the Future*. Harmondsworth: Penguin Books, 1964, p. 164.

³⁶ Цит. за: К р о н р о д Я. А. *Очерки социально-экономического развития XX в. М.*, "Наука", 1992, с. 40.

³⁷ Див.: *Эффективный экономический рост. Теория и практика*. Под ред. проф. Чечеловой Т. В. М., "Экзамен", 2003, с. 20.

лансований", "достатній". Принципи сталого розвитку були одноставно підтримані учасниками конференції. За них проголосували представники і глави урядів 178 держав, у тому числі України.

У 1997 р. в Нью-Йорку відбулася ХІХ спеціальна сесія Генеральної асамблеї ООН з проблем довкілля і сталого розвитку, присвячена п'ятій річниці Конференції 1992 р. На сесії йшлося про незадовільне виконання рекомендацій "Ріо-92" більшістю країн світу. Такий стан пояснювали недостатнім рівнем свідомості й обізнаності з проблемою, браком у багатьох країнах необхідних коштів, юридично не обов'язковим характером документів "Ріо-92".

На той час поняття "сталий розвиток" набуло значного поширення як у сфері громадсько-політичної діяльності, так і в науці. Але зміст його не набрав необхідної чіткості. Дослідники вкладали в його визначення формулювання, запропоновані комісією Г. Брундтланд, і доповнювали їх соціально-економічними, економічними, моральними принципами та ознаками³⁸.

Американський економіст **Герман Дейлі**, який у своїй праці "Поza зростанням" (1996 р.) виклав головні засади економічної теорії сталого розвитку, з цього приводу писав, що "одним із способів вихолощення змісту будь-якої концепції є розширення її меж до такої міри, щоб вона стала всеохоплюючою... Будь-яке визначення, що включає в себе абсолютно все, не має ніякого сенсу"³⁹. Поряд з тим він наголошує на важливості чіткого формулювання, бо "прийняття надто невизначеного терміна створює ситуацію, де той, кому вдається надати терміну свого визначення, автоматично виграє велику політичну битву за вплив на наше майбутнє. Дехто ладен взагалі відмовитися від концепції сталого розвитку, стверджуючи, що вона нічого не додає до стандартної економічної теорії і є надто нечіткою, щоб взагалі бути корисною"⁴⁰. Г. Дейлі критикує домінуючу неокласичну теорію і обґрунтовує висновок, що розбудова економіки на засадах економічного зростання зумовить неминучість глобальної катастрофи, поставить під загрозу саме життя на Землі.

Деякі російські вчені розширюють зміст запитання: "З якої відомої економічної теорії, – пишуть вони, – може випливати висновок про глобальну катастрофу з причини економічного зростання?"⁴¹ і відповідають: жодна з теорій не робить і не може зробити такий висновок – ні теорія А. Сміта – Д. Рікардо, ні Кейнса, ні Маркса і ніяка інша. Він не може випливати з цих теорій тому, що в них відсутній такий компонент, як природні ресурси. Природа в економічних ученнях присутня як безмірний резервуар, з якого можна нескінченно черпати ресурси. Це означає, що економічне зростання ніби не має меж. Є необхідними докорінні зміни в системі знань. Ідеться, зокрема, про синтез природничих і гуманітарних наук. Сталого розвитку можна досягти лише за умови узгодження діяльності людини із законами живої природи. Проте жодна із сучасних економічних теорій не відповідає цим вимогам.

Одним з перших у світовій науці таке узгодження здійснив видатний український мислитель, фундатор національної наукової школи фізичної економії **Сергій Подолинський**. У праці "Труд человека и его отношение к распределению энер-

³⁸ Див: Бицюра Ю. До проблеми визначення понять сталого економічного зростання та розвитку. "Економіст" від 5 травня 2006 р., с. 64.

³⁹ Дейлі Г. Поza зростанням. Економічна теорія сталого розвитку. К., "Інтелсфера", 2002, с. 11.

⁴⁰ Див.: там же, с. 2.

⁴¹ Див.: Кузнецов О. Л., Кузнецов П. Г., Большаков Б. Е. Устойчивое развитие: синтез естественных и гуманитарных наук. Дубна, 2001, с. 161.

гии", опублікованій у Петербурзі ще 1880 р., він простежив взаємозв'язок природних, біологічних, економічних і суспільних процесів з космопланетарними. Саме С. Подолинський дав "природничо-наукову відповідь" на запитання про рушійну силу неспадного зростання можливостей людини⁴². Його ідеї про енергетику життя, зв'язок фізичних і економічних процесів дістали розвиток у розвідках багатьох дослідників, що працюють у різних галузях. За словами російських учених, С. Подолинський зв'язав поняття "праця" і "розвиток" із зростанням потоку вільної енергії. За минулі 100 з лишком років його ідеї пройшли випробування часом і були розгорнуті не тільки у вітчизняній науці, а й на Заході; наразі налічується декілька сотень видань з цього напрямку⁴³. Наводячи їх перелік, російські дослідники виділяють наукові праці, що містять видатні відкриття, які й стали теоретичною та методологічною базою предмета проектування сталого розвитку⁴⁴. Серед восьми авторів таких праць – наші співвітчизники С. Подолинський і В. Вернадський.

На відміну від Ф. Енгельса, який вважав помилковим здійснення С. Подолинським "поєднання фізичного з економічним", **В. Вернадський** осягнув сутність цього наукового відкриття і продовжив його. Досліджуючи біосферу, Вернадський характеризує її як активну оболонку Землі, населену живими організмами, як систему, що завдяки живій речовині здатна нагромаджувати сонячну енергію, компенсуючи тим самим її втрати. Вплив різних форм людської діяльності на біосферу (антропогенний вплив) зумовлює її еволюцію. Разом з тим перед людством вимальовується питання про перебудову біосфери в ноосферу – сферу розуму. Це новий еволюційний стан біосфери, в якому розумна діяльність людини перетворюється на вирішальний фактор її ж розвитку. Класичне вчення В. Вернадського про біосферу і ноосферу визначає подальший шлях людства на засадах оптимізації взаємовідносин суспільства і природи, а отже, і сталого розвитку.

Концепцію В. Вернадського розвинули багато вчених, які, зокрема, звертали увагу на те, що процеси в ноосфері мають свідомо формуватись і спрямовуватись людиною в ході її розумної діяльності.

Новаторські ідеї щодо цивілізаційного поступу людства висловив і **Микола Руденко**. Він теж вказав на загрозу існуванню життя на Землі, але відкинув думку про безальтернативність омніциду, бо на заваді йому стане використання ідей фізичної економії: "... Немає небезпеки, що колись увірветься фотосинтез... Отож ніщо не заважає утвердженню земного безсмертя, окрім нашого незнання"⁴⁵.

На необхідність усвідомлення кожним індивідом проблеми збереження довкілля вказує вже згаданий Герман Дейлі. Проте він вважає, що тільки цього замало для зміни взаємовідносин людини з природою: треба відповідно коригувати щоденні господарські дії, щоб не завдати шкоди екології. Г. Дейлі розглядає економіку як підсистему, що функціонує у складі глобальної природної системи, і наполягає на визначенні її масштабу в рамках останньої. Оскільки підсистема не може ні розширюватися до розмірів цілого, ні зменшуватися до нуля, то "сьогодні найактуальнішим завданням є припинення експоненційного розширення меж підсистеми за нинішнього режиму економічного імперіалізму, але так, щоб не звабитися принадами економічного редукціонізму"⁴⁶.

⁴² Там же, с. 126.

⁴³ Див.: Кузнецов О. Л., Кузнецов П. Г., Большаков Б. Е. Устойчивое развитие: научные основы проектирования в системе природа – общество – человек. Учебник XXI века. СПб. – М. – Дубна, 2002, с. 46.

⁴⁴ Там же, с. 47.

⁴⁵ Руденко М. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. К., "Молодь", 1998, с. 497.

⁴⁶ Дейлі Г. Знач. праця, с. 14.

Г. Дейлі підкреслює, що суть сталого розвитку полягає в тому, щоб утримувати економічну систему в певному стані, який дасть екосистемі змогу постійно її живити й підтримувати. Учений приділяє велику увагу змісту поняття "сталий розвиток". Погоджуючися з визначенням, запропонованим комісією Г. Брундтланд, Г. Дейлі, проте, вважає його недостатньо конкретним. За його словами, "сталий розвиток – це розвиток без зростання масштабу економіки понад якийсь розмір, що перебуває в межах підтримуючої спроможності довкілля" ⁴⁷. Така дефініція пов'язана зі змінами в світогляді, адже йдеться про заміну неокласичної концепції новою **концепцією сталої, або стабільної, економіки**. Постає необхідність визначитися з поняттями "стабільна (стала) економіка" й "економіка зростання". У Г. Дейлі "зростання" означає фізичне збільшення кількості речовини/енергії для діяльності з виробництва і споживання товарів. Ресурсопотік за цих умов, підкреслює вчений, починається з виснаження, а закінчується забрудненням. На противагу цьому якісне поліпшення процесу переробки в межах існуючого потоку ресурсів, досягнуте за рахунок технічних удосконалень або поглибленого розуміння мети, називається розвитком. Стабільна економіка може розвиватись, але не може зростати, так само як і планета Земля, підсистемою якої вона є, може розвиватися без зростання" ⁴⁸.

Таким чином, за основу своєї концепції він бере фізичні параметри (кількість вироблених товарів, ресурсів і т. ін.), тим часом як у неокласиків фігурують нефізичні параметри (технології, розподіл доходу), причому нефізичні якісні характеристики є заданими, а фізичні кількісні величини підлягають коригуванню, і воно майже завжди включає в себе зростання. Нова парадигма, що сьогодні формується (стабільний стан, сталий розвиток), починається з фізичних параметрів (обмежені можливості довкілля, складні екологічні взаємовідносини, закони термодинаміки) і намагається з'ясувати, як можна досягти справедливої рівноваги між нефізичними змінними параметрами (технологіями, преференціями, розподілом, стилем життя) і складною біофізичною системою, частиною якої ми є" ⁴⁹. За цих умов, наголошує Дейлі, заданими є фізичні кількісні параметри, а змінними стають нефізичні якісні моделі життя. Отже, коригування відбувається шляхом якісного розвитку, а не кількісного зростання. Звертаючи увагу на цю позицію Г. Дейлі, зазначимо, що українська школа фізичної економіки за основу аналізу бере саме фізичні характеристики ⁵⁰.

За Г. Дейлі, перехід до нової моделі вимагає детальної розробки ряду принципів сталого розвитку, зокрема, таких як розміщення, розподіл і масштаб, а також місце і роль ринку. Під розміщенням він розуміє "поділ ресурсів між альтернативними сферами використання". Воно може бути ефективним або неефективним. "Під розподілом, – пише Г. Дейлі, – розуміють поділ вироблених товарів (і ресурсів, які вони містять) серед різних людей... Розподіл буває справедливим або несправедливим..." ⁵¹. Саме за рахунок справедливого розподілу доходу він сподівається вирішити проблему бідності. Масштаб становить "фізичний розмір економіки відносно екосистеми" ⁵².

⁴⁷ Там же, с. 200.

⁴⁸ Там же, с. 36.

⁴⁹ Там же, с. 5.

⁵⁰ Див.: Корнійчук Л., Шевчук В., Воробйова Л. Фізична економія. Українська школа. "Економіка України" № 9–10, 2006.

⁵¹ Дейлі Г. Знач. праця, с. 191

⁵² Там же.

Масштаб економіки – це той показник, який визначає присутність людини в екосистемі. Він вимірюється здобутком кількості населення і обсягу використаних ресурсів на душу населення, тобто сумарним використанням ресурсів, або обсягом потоку речовини/енергії (метаболічного потоку), за допомогою якого екосистема живить економічну систему. Саме кризь призму цієї категорії належить розглянути співвідношення між зростанням і розвитком. Зростання (збільшення ресурсопотоку) може бути прийнятним до тих пір, поки воно лишається економічним, не переважає граничні витрати. Розвитком, як уже зазначалося, Г. Дейлі вважає якісне поліпшення процесу переробки існуючого потоку ресурсів завдяки технічним удосконаленням. Таким чином, економіка може розвиватись, але не може зростати.

Отже, сталий розвиток – це розвиток без зростання, тобто без виходу ресурсопотоку за межі регенеративних і поглинаючих можливостей довкілля. Його метою є достатнє, а не максимальне багатство на душу населення.

Щодо ринку, який функціонує в межах економічної підсистеми, то глобальні економічні, соціальні, екологічні та інші проблеми не можуть бути вирішені шляхом удосконалення ринкових підойм. Перехід на принципи сталого розвитку має відбуватися в рамках раціонального поєднання ринкової системи і державного регулювання економічних відносин, удосконаленої координації дій в усіх сферах суспільного життя, гармонізації суспільно-політичних відносин, усіх інститутів держави. До речі, з цим твердженням перегукуються слова нашого співвітчизника А. Філіпенка, котрий, звертаючи увагу на розбіжності в підходах до визначення поняття “сталий розвиток”, наголошує на обов'язковості визнання притаманності йому трьох “принципових вимірів: економічного зростання, соціального прогресу й захисту навколишнього середовища”⁵³. Включаючи у визначення концепції сталого розвитку економічне зростання, він разом з тим підкреслює, що в ній основним є баланс та інтеграція між економічними, екологічними й соціальними потребами людства, з одного боку, і здатністю земних ресурсів й екосистеми задовольнити нинішні, та майбутні потреби – з іншого⁵⁴.

На жаль, незважаючи на прийняття низки міжнародних природоохоронних документів, зокрема, конче важливих рішень на конференції “Ріо-92”, виконання яких реально змінило би екологію на краще, на масові акції “зелених”, стан довкілля невпинно погіршується. Г. Дейлі висвітлює ставлення до ідеї екологізації економіки з боку різних суспільно-політичних сил світу: “...Концепція сталого розвитку викликає досить слабке відчуття нагальності та низький рівень етичної мотивації у Світовому банку, науковому світі, уряді США і більшості урядів інших країн”⁵⁵. Звідси випливає невтішний висновок, що сьогодні всі країни націлені на зростання масштабів власних економік, і тільки факт недосягнення декотрими з них своїх лімітів дає можливість іншим націям імпортувати потенційну місткість довкілля⁵⁶.

Такої думки дотримуються також інші дослідники проблеми сталого розвитку, зауважуючи, що стан справ з вивченням і втіленням цієї концепції залишає бажати кращого⁵⁷. Це дає підстави для констатації, що суспільство ще не готове сприйняти й активно реалізувати концепцію сталого розвитку. Зауважимо, що

⁵³ Філіпенко А. С. Знач. праця, с. 516.

⁵⁴ Див.: там же, с. 524–525.

⁵⁵ Дейлі Г. Знач. праця, с. 22.

⁵⁶ Там же, с. 198.

⁵⁷ Див.: Майер Дж. М., Раух Дж. Е., Філіпенко А. Основні проблеми економіки розвитку. К., “Либідь”, 2003, с. 624.

навіть розуміння її суті не є рівнозначним. Так, науковці інколи трактують сталість як неперервність⁵⁸. Дехто розрізняє економічний і соціально-економічний розвиток, їхньою запорукою називаючи економічне зростання⁵⁹, і т. ін.

Аналізуючи рекомендації учених щодо сприйняття і втілення концепції сталого розвитку, слід узяти до відома розуміння ними необхідності нетрадиційного бачення проблеми, нового теоретичного її обґрунтування з позицій симбіозу гуманітарних і природничих наук, відходу від ортодоксальної економічної теорії, де немає місця відтворенню природного середовища.

На наше переконання, є необхідним і новий погляд на перспективи людської цивілізації. Концепція сталого розвитку концентрує увагу на збереженні довкілля і матеріальних ресурсів, вважаючи це запорукою збереження життя. Вирішення такої проблеми можливе лише на планетарному рівні. Тому нагальною справою науковців усіх країн має стати формування обґрунтованої соціально-економічної моделі поступу світової цивілізації.

Стаття надійшла до редакції 16 листопада 2007 р.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Див.: М а н ц у р о в І. Г. Статистика економічного зростання та конкурентоспроможності країни. К., КНЕУ, 2006, с. 16-17.